

думки. Це означало певний відхід від існуючих догматичних оцінок механізму використання адміністративних і економічних методів господарювання в умовах радянського ладу³⁵.

Після ознайомлення з матеріалами дискусії Сталін написав «Зауваження з економічних питань, пов'язаних з листопадовою дискусією 1951 року», які одразу ж були схвалені Політбюро ЦК ВКП(б) і розіслані членам ЦК та учасникам дискусії. Разом з відповідями на ряд запитань ці матеріали склали в сукупності працю «Економічні проблеми соціалізму в СРСР», яка на початку жовтня 1952 р. була опублікована у журналі «Большевик» і газеті «Правда»³⁶.

Всі новаторські ідеї, які викладалися в ході дискусії, було відкинуто. Проголошена Сталіним концепція ґрунтувалася на його ідеологічних догматах, на переконанні про розширення сфери дії соціалізму на всій планеті. Вона справила вирішальний вплив на положення XIX з'їзду КПРС і стала основою економічної стратегії в країні на багато років. Все це врешті-решт завдало великої шкоди освіті, науці, культурі, народному господарству.

Однак завдяки творчим зусиллям трудящих у досліджуваний період відбудовано і розширено зруйнований під час минулої війни народногосподарський комплекс, не припинилася культурно-творча діяльність в сфері науки, мистецтва, освіти. Створювалися окремі духовні надбання, що відповідали критеріям загальнолюдських цінностей, відбувався, хоч і неоднозначний, процес підвищення освітнього рівня населення. Тоталітарний сталінський режим міг перешкодити духовному розвитку народу, але не в змозі був його спинити.

³⁵ Опенкин Л. А. И. В. Сталин: последний прогноз будущего // Вопросы истории КПСС.—1991.—№ 7.—С. 113—128.

³⁶ Вопросы истории КПСС.—1991.—№ 7.—С. 122—123.

А. М. Катренко (Київ), С. Д. Денисенко (Київ)

М. В. Лисенко і національно-визвольний рух в Україні у другій половині XIX — на початку XX ст.

Наприкінці 50-х — на початку 60-х років XIX ст. в Україні постала нова хвиля національного руху, що спирався на багатовіковий досвід боротьби українського народу за волю, а також на тогочасні надбання світової і вітчизняної суспільної думки, насамперед невмирущу спадщину Т. Г. Шевченка. Полум'яне слово Кобзаря, його звернень до українського народу вікопомний заклик-заповіт порвати кайдани національного й соціального рабства об'єднали широкі кола прогресивної інтелігенції. Найактивніші її представники у 60—70-х роках створили в Києві, Одесі, Полтаві, Харкові, Єлисаветграді та інших містах напівтаємні організації — громади. Яскравий слід в історії України залишила, зокрема, Київська громада. До неї входили відомі вчені, діячі літератури та мистецтва М. П. Драгоманов, П. Г. Житецький, П. П. Чубинський, В. Б. Антонович, І. С. Нечуй-Левицький, О. О. Русов, О. Ф. Кістяківський, М. П. Старицький та ін.

Діяльним членом Київської громади був видатний український композитор Микола Віталійович Лисенко. Життя М. В. Лисенка — яскравий приклад невтомного служіння великій патріотичній справі — боротьбі за волю України. Його багатющий творчий доробок став міцною підвалиною української класичної музики. Збагативши національну музичну культуру та піднісши її за професійним рівнем до

світових стандартів, М. В. Лисенко поклав вагомий цеглини у підгрунтя духовності нашої суверенної держави.

Синівська любов до свого народу постійно кликала митця й до громадської роботи, яку в той час активно проводили передові кола української національної інтелігенції. «Коли йшлося про громадську справу, він забував і втому, і своє хворе серце», — писав у своїх спогадах син композитора Остап¹. Крім діяльної участі в Київській громаді, композитор віддавав багато часу роботі в Київському відділенні Російського музичного товариства, Київському літературно-артистичному товаристві, Київському філармонійному товаристві «Боян», Українському науковому товаристві у Києві, «Просвіті» та інших громадських об'єднаннях². В одному з листів 1891 р. він повідомив, що є членом-експертом у театральній оперній комісії, бере участь у Товаристві любителів музики, Драматичному російському товаристві³. Документи свідчать, що Микола Віталійович входив також до Товариства прихильників української літератури, науки і штуки (мистецтва) у Львові⁴.

Починаючи з 70-х років XIX ст. М. В. Лисенко (поряд з М. П. Драгомановим та І. Я. Франком) виступає як видатний організатор прогресивних сил національного руху, української культури. Він, за словами громадського діяча і публіциста Є. Х. Чикаленка, «з-поміж старших українців був найвідданіший справі українського відродження і найсимпатичніший по своїй вдачі, а через те і найбільше улюблений всіма без різниці віку, світогляду і напрямку»⁵.

М. В. Лисенко мав широкі та глибокі демократичні переконання. Про це, зокрема, свідчить «Одкритий лист з України до редакції «Правди», опублікований 1873 р. в № 19 названої львівської газети. Його підписали М. П. Драгоманов, М. В. Лисенко, О. О. Русов, Ф. К. Вовк, П. П. Чубинський та ін. Поява цього листа була передусім зумовлена передвиборними публіцистичними виступами провідного діяча народовської партії Галичини Н. Загірного (Степана Качали). Критикуючи програму останнього, автори так заявляли про свою позицію: «Яко слов'яни і українці, ми признаємо себе друзями федеральної системи — ц. є. не стільки федералізму коронних країв, скільки федералізму народностей і широкого самоуправу земського і громадського, однак же ми бачимо підставу щастя слов'ян узагалі і малоруського народу почасти тільки в основах прогресивних». У листі наголошувалося, що не знайдуть собі симпатії та підтримки серед освічених людей України, ті, хто «пиде проти свободи совісті і освіти», хто «не держиться у питаннях політичних і соціальних основ свободи і народоправства, а у питаннях культурних — свободи розуму»⁶.

Лисенко добре бачив незадовільне соціально-економічне становище народних мас України і неприязно ставився до визискувачів трудового люду. У листі до М. П. Драгоманова від 20 жовтня 1877 р. він так писав про свої враження від знайомства з панством Полтавщини: «Мерзенна, я вам скажу, буржуазія полтавська за дуже-дуже малою вилучкою. Забагатілося, засмерділося і земство те — паскудні чиновники...»⁷.

¹ Лисенко О. М. М. В. Лисенко: (Спогади сина). — К., 1959. — С. 117.

² Олена Пчілка. Микола Лисенко: (Спогади й думки) // М. В. Лисенко у спогадах сучасників. — К., 1968. — С. 135—139, 166, 172—174; Кошиць О. Спогади про Миколу Віталійовича Лисенка // Там же. — С. 482—487.

³ Лисенко М. В. Листи. — К., 1964. — С. 199.

⁴ Леся Українка. Документи і матеріали. 1871—1970. — К., 1971. — С. 210—211.

⁵ Чикаленко Є. Спогади (1861—1907). — Львів, 1925. — Ч. 2. — С. 41.

⁶ Драгоманов М. П. Австро-руські спомини (1867—1877) // Літературно-публіцистичні праці. — У 2-х т. — К., 1970. — Т. 2. — С. 218—219.

⁷ Архів Михайла Драгоманова. — Варшава, 1937/8. — Т. 1. Листування Київської Старої громади з М. Драгомановим (1870—1895 рр.) — С. 154.

Композитор виступав за ліквідацію самодержавного ладу, запровадження в країні політичних свобод, побудову демократичного суспільства. Побічним свідченням цього є ставлення його до М. П. Драгоманова — переконливого поборника цих поглядів. Майже десять років М. В. Лисенко подавав усіляку підтримку Михайлу Петровичу, який після усунення «за неблагонадійність» від викладацької роботи в Київському університеті емігрував на початку 1876 р. за кордон. Це була незвичайна еміграція: діячі українських громад дали йому дуже важливе доручення — організувати «видання за кордоном вільного органу, який би освітлював широко українську справу і захищав її від наклепів, непорозумінь і ганьби»⁸. Крім того, вони довірливо уповноважували його виступати за кордоном з публіцистичними статтями, що стосувалися політичних, національних і соціальних проблем. Допомога М. В. Лисенка й інших громадівців М. П. Драгоманову виявилася у значній матеріальній підтримці його та в фінансовому забезпеченні друку українських видань, в організації написання різних матеріалів для збірника «Громада», у влаштуванні нелегального перевезення цих видань через кордон та їх розповсюдженні.

Драгоманов виправдав покладені на нього громадівцями надії. Восени 1880 р. М. В. Лисенко та його однокумці писали йому в Женеву, що «поділяють основні принципи українського часопису «Громада», не торкаючись деталей, щодо яких можуть бути розбіжності»⁹. В особливо тяжкі для Драгоманова періоди його життя Лисенко як міг підбадьорював свого товариша. «...Не думайте, що праця Ваша над народними матеріалами не єсть потрібна родині! — писав він йому 4 січня 1886 р. — Цей і цей дійсне шлях потрібний, корисний, многоцінний, сильновдатний. Проби, не кидайте його, не цурайтесь! Ніхто тієї роботи, крім Вас, не зробить, будьте певні!»¹⁰. Тому є підстави твердити, що в другій половині 70-х — на початку 80-х років політичні, соціально-економічні й національні погляди композитора значною мірою були співзвучні з ідеями, що їх відстоював Драгоманов.

Цікава інформація про світоглядні позиції Лисенка та його однокумців міститься в неопублікованому «Щоденнику» професора-юриста Київського університету О. Ф. Кістяківського — також члена Київської громади. У ньому занотовано, зокрема, відомості про вечори, що їх організовували громадівці, суперечки й розмови, які велися на них. Так, 10 вересня 1879 р. члени громади зібралися в оселі Ф. Т. Панченка. Приводом до цього став від'їзд з Києва їхнього товариша В. Л. Беренштама. Серед присутніх були М. В. Лисенко, П. Г. Житецький, В. П. Науменко, Ф. Г. Міщенко та ін. Учасники зібрання виступали з промовами, співали пісень. Микола Віталійович грав на фортепіано. Кістяківський у своєму виступі говорив про необхідність запровадження в країні політичних свобод, конституційного ладу, гарантій прав особи. Як зазначає автор «Щоденника», ці його думки «по-перше, ...здалися компанії дуже оптимістичними, а, по-друге, консервативними, юридичними». Відповідаючи Кістяківському, Житецький сказав, що громадівцям насамперед треба дбати про розвиток українських «національно-демократичних ідей» та втілення їх у життя. Лисенко ж зауважив Кістяківському: «Давайте нам зміст, а не форму». Мабуть, композитора не задовольнили формальні юридично-правові викладки Олександра Федоровича, які не містили програми національного визволення України. Зрештою, Кістяківський дійшов висновку, що «потрапив не в свою компанію». «Це, — писав він про М. В. Лисенка й інших київських громадівців, — тісний гурток людей-товаришів з виключним напрямом. Компанія за своїми переконання-

⁸ Житецький І. Останній виїзд М. П. Драгоманова за кордон. // Україна. — 1926. — № 2. — С. 32.

⁹ Архів Михайла Драгоманова. — Т. 1. — С. 264.

¹⁰ Лисенко М. В. Листи. — С. 158.

ми радикальніша, ніж моя морально-інтелектуальна структура. Очевидно, їх ідеал — Драгоманов»¹¹.

Проаналізувавши у своєму «Щоденнику» зміст розмов громадівців на іншому вечорі, що пройшов 14 лютого 1880 р. на його квартирі і був присвячений тимчасовому від'їзду за кордон В. Б. Антоновича, Кістяківський зробив такий висновок: «Не підлягає сумніву, що українофільство наших вчорашніх гостей йде набагато далі, ніж мої ідеї і моє народолюбство. Мої ідеї на перший раз політичні; їх же українофільство більш соціальне. Моє українофільство на другий раз пройняте ідеєю соціального і побутового прогресу; їх же українофільство просякане мріями політичними про самобутність малоросійської національності. Безперечно, вони живуть і рухаються ідеями Драгоманова, більш радикальними й чисто, так би мовити, українофільськими, порівнюючи з моїми»¹². На цьому вечорі під акомпанемент Лисенка співали, за висловом Кістяківського, «українську марсельезу» — пісню «Ще не вмерла Україна». Отже, автор «Щоденника» закріпив, що для Лисенка провідною в діяльності була ідея національного відродження, віра в такий шлях розвитку демократії на Україні, який спирався б на віковий досвід народолюбства.

Справді, виступаючи за демократичні й соціальні перетворення в Україні, М. В. Лисенко все ж особливого значення надавав питанню національного визволення українського народу. Його повсякчас обурювала брутальна колоніальна політика царизму. «У нас Москва приборкала, з'їла, перевернула українця, одбила од родини», — так влучно охарактеризував він становище українського народу у листі від 28 листопада 1892 р. до західноукраїнського письменника і журналіста В. Л. Левицького (В. Лукича)¹³. Своє відверто вороже ставлення до імперського панування композитор висловив також у листі від 3 червня 1887 р. до дружини І. Я. Франка Ольги. Він писав їй про згубний вплив чиновницької шовіністичної «цивілізації», яка «рознароджує (денаціоналізує. — Авт.) усе, що є неросійське»¹⁴. З боєм і гнівом пише митець 30 березня 1887 р. про переслідування української культури самодержавними урядовцями, які в погоні за чинами, субсидіями, орденами, в ім'я порятунку «отечества» безапеляційно чинили всілякі «кривди, утиски»¹⁵.

Застерігав Микола Віталійович своїх земляків і від «віри в ліберальні вожделенія російських мужів, котрі ніби б то перейняли охотою підтримувати наш рух самопізнавчий, котрі начебто радіють, що ми прочулись... Даремні, порожні надії, щоб ці так звані старші брати раділи нашій справі, простягали руки помочі»¹⁶. На жаль, ці його передбачення підтверджувалися згодом неодноразово. Вони, як показали, зокрема, й події останнього часу, виявилися справді пророчими.

Прагнучи розірвати імперські шовіністичні лабета, у яких конала Україна, Лисенко водночас ніколи не опускався до дріб'язкового націоналізму. Композитор підтримував контакти з російськими культурними діячами, брав участь у загальноросійському музичному житті. Він органічно не сприймав політику антисемітизму, що на державному рівні насаджувалася в царській Росії.

М. В. Лисенко постійно цікавився станом національно-культурного життя в різних регіонах України, давав поради місцевим національно-культурним діячам, інколи різко критикував їх за пасивність та недоліки в роботі. Так, у листі до одного з них — полтавця Г. І. Мар-

¹¹ Центр. держ. іст. арх. України у м. Києві, ф. 263, оп. 1, спр. 16, арк. 176—178 (далі — ЦДІА).

¹² Там же, спр. 18, арк. 125.

¹³ Лисенко М. В. Листи. — С. 209.

¹⁴ Там же. — С. 175.

¹⁵ Там же. — С. 172.

¹⁶ Там же. — С. 278.

кевича від 28 січня 1910 р. він з іронією писав про неувагу в Полтаві до праці на українській ниві: «...Усі ви, філістери, позамикалися у своїх господах, позалазили на українську фортецю — піч, і байдуже всім вам до всього на світі; аби мені, мовляв, тепло та спокійно було». Його, як людину, котра надавала великого значення національній ідеї, хвилювало та обурювало те, що полтавці витрачали свої сили на другорядне, зокрема на загальноросійські проблеми, оглядалися на російських лібералів, щоб ті, крий боже, не запідозрили їх у «хохлацькій національній» вузькості¹⁷.

У 70—80-х роках XIX ст. М. В. Лисенко взяв активну участь в усіх колективних акціях Київської (Старої) громади, якій належало тоді домінуюче становище в українському національно-визвольному русі. На квартирі композитора постійно збиралися громадівці і вирішували важливі питання своєї роботи. 1 грудня 1870 р. П. Г. Житецький писав до М. П. Драгоманова: «Кожної суботи збирається компанія то у Олі з Колею (подружжя Лисенків.— Авт.), то у нас»¹⁸. Митець з великою симпатією ставився до своїх товаришів по боротьбі, яких об'єднували не тільки спільні ідеї й переконання, а й суто товариські взаємини, щира дружба. Між ними, як писав він 6 липня 1874 р. до І. С. Нечуя-Левицького, встановилися відносини «людей кривих, однієї, хоч і невеликої, але нової сім'ї (за виразом батька нашого *)»¹⁹.

У 70-х роках (навіть після появи сумнозвісного царського Емського указу 1876 р., спрямованого проти української мови й культури) громадівці з оптимізмом дивилися на можливість реалізації своїх ідей. Про їх бойовий настрій педагог і громадський діяч В. Л. Беренштам так повідомляв М. П. Драгоманову в листі від 12 серпня 1876 р.: «...Усі настроєні на інтенсивнішу, більш крайню працю: і Коля [М. В. Лисенко], і Михайло Верстович [М. П. Старицький], і Нечуй [І. С. Нечуй-Левицький]»²⁰.

Дбаючи про освіту й національне пробудження народних мас України, М. В. Лисенко приділяв велику увагу підготовці та виданню для них підручників і популярних книг. Першим виданням, що з'явилося в світ завдяки старанням і матеріальній підтримці Київської Старої громади, були укладені І. Я. Рудченком два випуски «Народных южнорусских сказок» (К., 1869—1870). У 1872 р. вона ж допомогла Л. І. Глібову перевидати книжечку його байок. Ще через два роки старогромадівці видали «Чумацкие народные песни», зібрані І. Я. Рудченком. До них були додані ноти, упорядковані Лисенком²¹.

До важливих заходів, здійснених з ініціативи й за участю київських громадівців на видавничій ниві, слід віднести підготовку та випуск у світ такої цінної праці, як «Исторические песни малорусского народа. С примечаниями Вл. Антоновича и М. Драгоманова» (Т. 1—2.— К., 1874—1875). До збирання матеріалів для книги та попереднього їх опрацювання було залучено багато ентузіастів. П. Г. Житецький, повідомляючи 22 грудня 1870 р. М. П. Драгоманову про хід цієї напруженої роботи, зокрема, зауважив: «...Коля [М. В. Лисенко] взявся додати, по кількості розділів, сім чи вісім характерних музичних типів»²².

¹⁷ Там же.— С. 419.

¹⁸ Архів Михайла Драгоманова.— Т. 1.— С. 93; див. також: З історії Київської української громади: Промова Павла Житецького на Шевченкових роковинах (З його посмертних паперів) // Записки Наукового товариства ім. Шевченка.— 1913.— № 4.— С. 182.

* Тут мається на увазі Т. Г. Шевченко.

¹⁹ Лисенко М. В. Листи.— С. 112.

²⁰ Архів Михайла Драгоманова.— Т. 1.— С. 61.

²¹ Там же.— С. 45, 48, 94, 122, 129.

²² Там же.— С. 45, 48, 97; Грушевський М. П'ятдесят літ «Историческим песням малорусского народа» // В. Б. Антонович. 1834—1908—1984. У 150-ліття з дня народження.— Нью-Йорк, 1985.— С. 37.

У 1876 р. громадівці приступили до підготовки українською мовою шести популярних підручників з різних галузей знань (фізики, географії, хімії, геології, історії, астрономії). З цього приводу Микола Віталійович 18 листопада 1876 р. писав Драгоманову: «Певно Вас уже оповіщено, що між іншими роботами [«Старої громади»] постала вельми добра думка перекласти серію «Первоначальних учебников». Отож і завзялися до тієї праці люди, розпаювавши кожен на себе, що кому до снаги й умілості припало. Геть всенюк серію розібрано, ще багато й інших робіт — щодо спеціальної історії, географії, арифметики, щодо найкращих художніх утворів з чужоземних літератур. Мені впала геологія, як натуралістові (ніби?), і я з великим ухиттям припав до роботи. Чимало переклав»²³. Про цю роботу композитора його товариш Ю. Ю. Цвітківський періодично інформував у своїх листах Драгоманова: «Особливо успішно працює Коля Л[исенко]. Чудо як він перекладає»; «підручники два перекладені із серії (Антонівич і Коля [Лисенко])»²⁴. Допомігав Микола Віталійович у підготовці книги «Україна. Земля і народ»²⁵.

Розуміючи величезне значення поетичної спадщини Т. Г. Шевченка у пробудженні національної самосвідомості українського народу, Лисенко не тільки творив музику до опублікованих на той час текстів поезій Кобзаря, а й допомагав у виданні невідомих чи заборонених царською цензурою творів поета. На кошти громадівців у 1876 р. в Празі з'явився друком двотомник поезій Т. Г. Шевченка²⁶. Проте на цьому шанувальники поета не заспокоюються. 28 січня 1893 р. Лисенко, інформуючи свого друга, письменника, етнографа Б. С. Познанського про практичну діяльність київських громадівців, зокрема, відзначив: «Які були роботи: дуже серйозна робота коло наукового зібрання й видання Шевченкових творів, освітлених науковою критикою, далі робота коло впорядкування і видання українського словаря (великого)»²⁷.

Підготовкою словника української мови, про який тут згадав Лисенко, київські громадівці зайнялися ще на початку 70-х років, використавши при цьому лексичний матеріал, частково зібраний редакцією журналу «Основа», що виходив у 1861—1862 рр.²⁸ Композитор розглядав цю роботу як важливу патріотичну справу, тому брав у ній безпосередню участь. Про це довідуємося, зокрема, з його листа від 15 листопада 1878 р. до Драгоманова. У ньому автор, скаржачись на послаблення ритму громадівського життя в умовах політичних репресій, писав: «Он той бідолашний словник... везуть, везуть... Та де ж пак і не везти, коли, приміром, учора були зайшли з жінкою до Цвітківських, де суботами звичайно збірка бува словарна. Двоє людей з своїх таки, старих, вже удруге не зіходяться та й годі! Треба було собі, вдаривши об поли руками, сісти та й проробити з хазяїном з сотню слів»²⁹. Зрештою їхні зусилля не пропали марно. Зібрана й опрацьована громадівцями лексика лягла в основу упорядкованого і виданого Б. Д. Грінченком на початку XX ст. відомого чотиритомного словника української мови³⁰.

У середині 70-х років на Україні розгорнувся рух солідарності з балканськими народами, які вели в той час нелегку боротьбу проти османських поневолювачів. Київські громадівці створили неофіцій-

²³ Архів Михайла Драгоманова.— Т. 1.— С. 148.

²⁴ Там же.— С. 208, 228.

²⁵ Там же.— С. 147.

²⁶ Там же.— С. 58, 122, 130; Русов О. Спомини про празьке видання «Кобзаря» // Україна, 1907, № 2.

²⁷ Лисенко М. В. Листи.— С. 220.

²⁸ Архів Михайла Драгоманова.— Т. 1.— С. 67, 69, 93, 123, 132, 148 та ін.; ЦДІА України у м. Києві, ф. 263, оп. 1, спр. 19, арк. 11.

²⁹ Архів Михайла Драгоманова.— Т. 1.— С. 158.

³⁰ Див. про це: Чикаленко Є. Спогади (1861—1907).— Ч. 2.— С. 96—102.

ний комітет для організації допомоги повсталій Сербії. Його всіляко підтримував М. В. Лисенко. Цей комітет формував групи волонтерів і відправляв їх на Балкани, збирав для них кошти, придбав одяг та інші речі, організовував концерти, виручка від яких надходила у фонд допомоги сербам³¹. Не завжди зібрані суми були значними, але це не зупиняло ентузіастів. «У суботу,— писав, наприклад, 18 листопада 1876 р. Микола Віталійович до Драгоманова,— одбули концерта на користь слов'ян [...] Концерт трохи добре упорядкований з музичної сторони, проминув добре, тільки небагато було у театрі; крб. 400 як зостанеться, то й добре. Хор дуже добре співав. Співали тільки чеські та сербські, більш ніяких»³².

М. В. Лисенко глибоко усвідомлював необхідність залучення молодого покоління до національно-визвольного руху, який без цього був приречений на згасання. В організованих композитором хорах співало багато семінаристів, студентів, гімназистів. Особливу увагу він приділяв осередкам («кошам», «курениям») української молоді, які в 70-х роках гуртувалися навколо Київської Старої громади і дістали назву «Молода громада». Словом і власним прикладом Лисенко спрямовував молодь на шлях чесного служіння народові, сприяв формуванню її національної самосвідомості на демократичних засадах, виховував в опозиційному щодо самодержавного ладу дусі, прищеплював юнакам і дівчатам моральні норми суспільної діяльності тощо. Однак поступово київська «Молода громада» почала згортати свою діяльність. Це було пов'язано з переслідуванням її членів властями, а також зумовлювалося переходом частини молодогромадівців у гуртки революційних народників. 20 жовтня 1877 р. Лисенко скаржився в листі до Драгоманова: «Молодежі (Молодої громади.— Авт.) нема, здається, яка вже організована була тамтого року. Після тієї пригоди з університетською молоддю (студентське заворушення, т. зв. «Цветаєвська історія».— Авт.) розпустили юнацтво і кош розійшовсь здебільша. Як тепер буде — хто його зна. Хведір Винниченко вже повернувся [із Сербії], має думку в Києві «гніздо звити і діточок розплодити» (організувати молодь.— Авт.). Помагай-бі!»³³.

Однак і після припинення діяльності осередків молодогромадівців Микола Віталійович продовжував допомагати молодим патріотам, яких він гуртував навколо себе, правильно обрати життєвий шлях, підтримував їх у творчості. «Щотижня у визначений згори день,— згадував поет В. І. Самійленко,— сходилася ця громадка в композитора Миколи Лисенка. Тут читали автори свої нові твори й переклади, тут же вони і обговорювалися, складалися проекти нових літературних робіт»³⁴. Використовуючи зв'язки з громадськими діячами Західної України, композитор допомагав молодим авторам, яким не вдавалося пробитися через рогатки царської цензури, видати свої твори у Львові. «Усе, що готувалося до друку,— писав В. І. Самійленко,— звичайно, відсилялося до львівських часописів, до «Зорі», а потім до «Правди»³⁵.

У 80—90-х роках, коли політичні умови діяльності Київської громади ускладнилися, М. В. Лисенко глибоко переживав зниження активності її членів, свідченням чого є, зокрема, його лист до Б. С. Познанського від 28 січня 1893 р.³⁶ Микола Віталійович докладав багато зусиль, щоб згуртувати патріотичні сили в скрутну годину. Він умів

³¹ Архів Михайла Драгоманова.— Т. 1.— С. 60—65.

³² Там же.— С. 148.

³³ Там же.— С. 154.

³⁴ Самійленко В. І. З українського життя в Києві у 80-х роках XIX ст. // Поетичні твори. Прозові твори. Драматургічні твори. Переспіви та переклади. Статті та спогади.— К., 1990.— С. 528.

³⁵ Там же.

³⁶ Лисенко М. В. Листи.— С. 218—219.

підтримати людей, які зневірилися у можливості торжества української справи, «піддати надії в її майбутню перемогу»³⁷. З середини 90-х років Лисенко невтомно працював у Літературно-артистичному товаристві. Свою діяльність у ньому він, за словами Олени Пчілки, розглядав як «громадський повин», бо в умовах колоніальної неволі музика була «проречистою українською проповіддю без слів». «І тим глаголом української пісні, що пройшла через горен величної душі,— писала вона далі,— Лисенко зогрівав серце людям старим, запалював огнем серце й молодим і навіть наймолодшим, дітям»³⁸.

Пропаганда українського музичного мистецтва була великим громадянським патріотичним подвигом Лисенка. Організовані ним чудові хори під час гастролей у містах і селах України несли до кожної людини невмирущу ідею національної волі, якою були пройняті багатющі скарби українського пісенного фольклору, твори невмирущого Кобзаря й багатьох інших письменників³⁹.

Коли наприкінці 90-х років серед громадських діячів України виникла думка утворити позапартійну Всеукраїнську загальну організацію, яка б об'єднала розпоршених повсюди громадянців, свідомих українців для національно-культурної праці, Лисенко підтримав цю ідею і взяв посильну участь у її реалізації. «Збори, чи з'їзди, організації до 1904 року відбувалися раз-у-раз у помешканнях В. Б. Антоновича, М. В. Лисенка та М. П. Старицького»,— писав Є. Х. Чикаленко⁴⁰. Композитора обрали почесним членом організації та постійним членом її ради. З листів Миколи Віталійовича довідуємося, що він багато робив для своєчасного скликання та успішного проведення загальноукраїнських зустрічей громадсько-культурних діячів, на яких обговорювалися принципові проблеми національного руху. Ці зібрання-з'їзди відбувалися під прикриттям різних науково-культурних заходів. Так, у серпні 1898 р. воно пройшло під покровом університетського з'їзду натуралістів у Києві⁴¹. З приводу іншого подібного зібрання він писав 22 грудня 1898 р. до подружжя Франків у Львів: «Живемо, рухаємось по змозі в сфері обставин, ждемо гостей на різдво»⁴². 1 жовтня 1901 р. Микола Віталійович довів до відома Б. С. Познанського, що в серпні того ж року «позбиралися гості» спочатку в оселі В. Б. Антоновича, а потім у його будинку: «Навіть Павло Житецький і той дошкунтильгав до моєї господи 6 серпня, зацікавлений цілий день був на нарадах, живу участь брав у розмові. У гостині перебувало чимало людей і, цікаво,— багато нових людей, мало або й зовсім незнайомих». У цьому ж листі він нагадав Познанському, щоб той не забув улітку наступного року «прибути до Харкова на археологічний з'їзд, де вже допущена буде українська мова в учених рефератах», і додав, що «з'їзд гостей наших буде при цій okazji»⁴³.

На початку ХХ ст. М. В. Лисенко підтримував зв'язки з діячами українських демократичних партій, за що київські жандармські чини притягували його до відповідальності⁴⁴. У 1908 р. передові кола інтелігенції створили Київське Українське громадське зібрання, більш відоме під назвою «Український клуб». При «Українському клубі» розгорнули роботу літературна, лекційна, артистична та інші секції. Громадськість Києва збиралася на клубні п'ятниці. Серед їх учасників бачимо також М. М. Коцюбинського, Лесю Українку та ін. По су-

³⁷ Русова С. Спогади: (М. В. Лисенко) // М. В. Лисенко у спогадах сучасників.— С. 248.

³⁸ Олена Пчілка. Микола Лисенко: (Спогади й думи) // Там же.— С. 137.

³⁹ Гулак-Артемівський Я. У хорі М. В. Лисенка // Там же.— С. 498—510; Булат Т. Микола Лисенко.— К., 1973.— С. 39, 51, 80 та ін.

⁴⁰ Чикаленко Є. Спогади (1861—1907).— Ч. 2.— С. 103.

⁴¹ Лисенко М. В. Листи.— С. 293.

⁴² Там же.— С. 301.

⁴³ Там же.— С. 339—340.

⁴⁴ Леся Українка. Документи і матеріали. 1871—1970.— К., 1971.— С. 187—189.

ботах і неділях клуб влаштовував концерти української музики. Як загально визнаний борець за волю України, композитор очолив Рад старшин цієї організації⁴⁵.

Трагедією українського народу була розірваність його земель між монархічними державами — Росією і Австро-Угорщиною, в яких, хоч, можливо, й різною мірою, придушувався національний рух. Коли в другій половині XIX ст. по обох боках Збруча активізувалася боротьба за кращу долю України, важливим завданням національно-визвольного руху стало об'єднання демократичних сил східно- і західноукраїнських земель. М. В. Лисенко добре розумів це. У листі від 2 листопада 1892 р. до В. Лукича він висловив жаль з приводу недостатньо тісного зв'язку між «обома краями однієї Вітчизни»⁴⁶. Подоланню бар'єру між ними він докладав усіх зусиль. Галичани глибоко шанували його за це. «Тільки мене,— писав композитор 5 червня 1891 р. до В. Лукича,— вража й дивує, що мене раз по раз дякує за прихильність до галицьких русинів. А до кого ж бути прихильним?... Звичайно, свій до свого горнеться, чим мога підмога»⁴⁷. Принцип «свій до свого горнеться» був міцною підвалиною національного руху в умовах відсутності власної держави та роз'єднаності українських земель.

Лисенко спонукав діячів культури з Наддніпрянщини до використання ширших можливостей для друкування на західноукраїнських землях творів, що заборонялися царською цензурою. Вище ми вже наводили відповідне свідчення В. І. Самійленка, яке стосувалося молодих літераторів. Це ж саме можна сказати й про більш досвідчених авторів. Так, коли в Росії не було дозволено видати брошуру письменника та бібліографа М. Ф. Комарова про Богдана Хмельницького, Лисенко 15 лютого 1884 р. порадив авторові виправити, розширити її і негайно надіслати в Галичину до товариства «Просвіта», де, за його словами, «за це дуже дякуватимуть, а нам, сиротам, тільки і зосталось підтримувати Галичину скільки мога і морально, і матеріально»⁴⁸. Цим самим композитор дбав не тільки про те, щоб той чи інший твір побачив світ, а й щоб поживавити культурний процес на західноукраїнських землях.

Упродовж свого творчого життя Лисенко підтримував контакти із західноукраїнськими громадськими діячами І. Я. Франком, А. К. Вахнянином, В. Лукичем, С. О. Смаль-Стоцьким, О. Г. Барвінським та іншими. Він не тільки листувався, а й зустрічався з ними як під час своїх відвідин Львова, так і приймаючи їх у себе в Києві.

Ще наприкінці 60-х років XIX ст. на замовлення львів'ян композитор написав музику на Шевченків «Заповіт»⁴⁹. Відтоді він виявляв «найживішу цікавість» до Західної України, зокрема до її преси рідною мовою, вбачаючи в ній могутній фактор національно-культурного поступу⁵⁰. Митець заохочував громадських діячів цього краю до активнішого творення вітчизняної культури. 28 листопада 1892 р. він писав до В. Лукича: «...У вас нема галичан, для яких мова українсько-руська не була б своя рідна, питима, а у нас в інтелігенції один на 100 000 зна свою (і вважа її за свою) мову сяк-так. Так кому ж би й писати і постачати літературні праці, як не галичанам?»⁵¹.

М. В. Лисенко, як свідчить його лист до Б. С. Познанського від 28 січня 1893 р., цікавився діяльністю Наукового товариства

⁴⁵ Старицька-Черняхівська Л. Спогади про М. В. Лисенка // М. В. Лисенко у спогадах сучасників.— С. 307—312; Лисенко О. М. В. Лисенко: (Спогади сина).— С. 188, 189, 191, 197.

⁴⁶ Лисенко М. В. Листи.— С. 207.

⁴⁷ Там же.— С. 194.

⁴⁸ Там же.— С. 147—148.

⁴⁹ Шевченко в епістолярії відділу рукописів.— К., 1966.— С. 46.

⁵⁰ Лисенко М. В. Листи.— С. 50, 52, 247 та ін.

⁵¹ Там же.— С. 209.

ім. Т. Шевченка у Львові, високо оцінював «Записки НТШ» («вельми важне і корисне видання») й висловлював жаль з приводу того, що наддніпрянські вчені не надрукували в ньому «досі ні одної» праці⁵². Композитор подав допомогу в організації крайової виставки у Львові. Він запросив до участі у ній «людей різних міст», сам роздобув і надіслав колекцію народних музичних інструментів — «ліру, бандуру чи кобзу, торбана, цимбали, гуслі», а також твори композиторів, які писали на українські теми⁵³.

Не залишалася поза увагою Лисенка й Північна Буковина. Він цікавився станом національного руху в краї, захоплювався самовідданістю тих, хто попри всі труднощі працював на українській ниві. 8 листопада 1903 р. композитор писав до професора-лінгвіста Чернівецького університету С. О. Смаль-Стоцького: «Я б сам бажав бачити тих славних буковинців, що дружно стоять на постерунках в обороні своїх національних прав, і люд бажав би бачити буковинський»⁵⁴.

На тлі певних цензурних послаблень, що існували на землях Західної України, дії царської цензури виглядали особливо брутальними. Вони глибоко обурювали композитора. Адже в Російській імперії нещадно переслідувалися, заборонялися, знищувалися кращі здобутки української національної культури, в тому числі і його власні твори⁵⁵. У листі до Ольги Франко від 30 березня 1887 р. він писав: цензура таке робить «з українською продукцією», що аж «гидко згадувати»; вона забороняє все найталановитіше⁵⁶. Лисенко всіма можливими засобами протистояв цим утискам. Коли, за висловом Б. Д. Грінченка, «цензура заборонила Лисенкові голоси до Шевченкових творів», вилучивши тексти Кобзаря з нової збірки пісень композитора, останній звернувся до Міністерства внутрішніх справ з листом, у якому обґрунтовував безпідставність цієї заборони⁵⁷. 4 грудня 1886 р. Лисенко знову висловив протест міністру внутрішніх справ Д. А. Толстому з приводу репресивних дій цензури щодо його чергового історико-фольклорного музичного збірника⁵⁸.

М. В. Лисенко доклав багато зусиль до організації всенародних свят-вшанувань видатних діячів української культури, борців за волю рідного краю. Він вбачав у цих заходах важливий засіб пробудження в середовищі широких верств народу національної самосвідомості. Нерідко такі свята перетворювалися на справжні маніфестації, ставали важливим чинником національно-визвольного руху. У 1898 р. виповнювалося 100-річчя з часу виходу в світ першої книги, написаної живою українською мовою — славнозвісної «Енеїди» І. П. Котляревського. Того року, наприкінці грудня, Микола Віталійович повідомив з Києва Г. І. Маркевичу: «25 цього місяця обходили ювілей Котляревського у нашому Літературно-артистичному товаристві дуже пишном при величезному натовпі людей»⁵⁹. Однак, справжні великі урочистості на честь І. П. Котляревського відбулися лише 1903 р. в Полтаві, коли поетові було відкрито пам'ятник. Напередодні композитор говорив: «Треба, щоб це свято нашої культури стало святом всенародним і святом усієї України»⁶⁰. Про активність Лисенка у підготовці

⁵² Там же.— С. 221.

⁵³ Лисенко М. В. Лист до Б. С. Познанського 3.06.1894 р. // Листи.— С. 240.

⁵⁴ Там же.— С. 382.

⁵⁵ ЦДІА України у м. Києві, ф. 294, оп. 1, спр. 172, арк. 51; спр. 173, арк. 14, 34; спр. 253, арк. 95, 277; спр. 309, арк. 38 та ін.

⁵⁶ Лисенко М. В. Листи.— С. 171—172.

⁵⁷ Шевченко в епістолярії відділу рукописів.— С. 145; Тарас Шевченко. Документи і матеріали. 1814—1861.— К., 1963.— С. 132—133; Міяковський В. Недруковане й забуте: Громадські рухи дев'ятнадцятого сторіччя.— Нью-Йорк, 1984.— С. 367—371.

⁵⁸ Лисенко М. В. Листи.— С. 165, 166.

⁵⁹ Там же.— С. 302.

⁶⁰ Лисенко О. Спогади про батька.— К., 1991.— С. 217, 218—228.

до нього свідчить, зокрема, той факт, що лише протягом липня — серпня 1903 він надіслав до Г. І. Маркевича в Полтаву більше десятка листів з цього приводу⁶¹.

М. В. Лисенко активно сприяв також організації заходів щодо вшанування своїх талановитих сучасників, друзів і однодумців. «От я цієї зими й весни,— писав він 3 червня 1894 р. Б. С. Познанському,— самотуж підняв тягар присогласити різні наші міста взяти участь у двох одночасно святкових ювілеях — Старицького Михайла і Левицького-Нечуя»⁶². Питаннями, пов'язаними із вшануванням останнього з нагоди 35-річчя його творчої діяльності, композитор активно займався й восени 1904 р. Він навіть радився з І. Я. Франком та педагогом і громадським діячем В. Й. Шухевичем про зручний для галичан час проведення цього заходу⁶³.

Величезну роль у національному згуртуванні українського народу відігравали традиційні відзначення річниць пам'яті Т. Г. Шевченка. В організації вечорів, днів пам'яті Кобзаря постійно брав участь М. В. Лисенко. Особливо ґрунтовною і широкою була підготовка до вшанування пам'яті поета у 50-ту річницю з дня його смерті. Головним ініціатором цієї акції стало Київське громадське зібрання, очолюване Лисенком. Миколу Віталійовича обрали також почесним головою Центрального ювілейного комітету. Царський уряд та його органи на місцях були стурбовані планованими заходами «українофілів». Начальник Київського охоронного відділу радив генерал-губернатору «паралізувати діяльність нині діючого українофільського комітету по організації шевченкових урочистостей»⁶⁴. 1 лютого 1911 р. київський губернатор, виконуючи наказ генерал-губернатора, попередив членів комітету: «Ювілейне вшанування не повинно мати характер пропаганди українських учень», інакше воно буде заборонене⁶⁵. М. В. Лисенко не пішов на компроміс із шовіністами. Рада старшин Українського клубу на знак протесту вирішила демонстративно відмовитися «від публічного вшанування поета, бо поняття «українського вчення» настільки невизначене, що не дає ніякої можливості передбачити, що в цьому святкуванні могло здатися адміністрації небажаним і таким, що підлягає забороні»⁶⁶. Всіляко сприяючи проведенню свят-вшанувань видатних українських діячів, Лисенко, однак, не переоцінював зумовленого цими заходами тимчасового піднесення духу української інтелігенції, як це було, наприклад, під час відкриття пам'ятника Котляревському в Полтаві. Адже він виразно бачив реальний наслідок багатовікової шовіністичної політики царизму — денационалізацію значної частини українського населення. 28 січня 1910 р. він писав до Г. І. Маркевича: «Полтава умерла — це пустка, наслідіє Пушкаря полтавського, ото ж за те московські кати і їх виблюдки-землячки катують вас і доідають»⁶⁷.

М. В. Лисенко усвідомлював велику роль вільної національної періодики у відродженні України. Він з інтересом знайомився з галицькими українськими газетами, всіляко сприяв їх розповсюдженню на Східній Україні. «Яким би шляхом безпечно можна б мені пренумерувати Ваше «Жите і слово»? У Київ ніщо не доходить. Хіба через провінцію»,— звертався 12 грудня 1894 р. Микола Віталійович до І. Я. Франка. Дещо пізніше, 3 травня 1897 р., митець скаржився письменникові й художнику Г. А. Коваленку-Коломацькому: «Усі ці видання — «Зоря», «Народ», «Правда», «Жите і слово» і інші — чудес-

⁶¹ Лисенко М. В. Листи.— С. 362—381.

⁶² Там же.— С. 240.

⁶³ Там же.— С. 389—390.

⁶⁴ Тарас Шевченко. Документи і матеріали.— С. 165—166.

⁶⁵ Там же.— С. 176.

⁶⁶ Там же.— С. 177—178.

⁶⁷ Лисенко М. В. Листи.— С. 419.

но доходять рук на провінції й читаються в смак. От тільки в цьому гомонському Києві, з якого зроблено центр обрусіння Юго-Западного края, (...) тут тяжко побирати ці часописи, бо кожне ім'я патріота усім відоме і пошта зараз до цензури кив-морг. А читачеві зась!»⁶⁸. У цьому ж листі він радив адресатові, як потрібно себе поводити на випадок конфлікту з репресивними органами у зв'язку з одержанням заборонених у Російській імперії видань: «Якби часом присікались, спитали мене, де ви набуваєте, нащо пренумеруєте ці часописи, я був би одповів: я не пренумерую їх і не платю пренумерати, бо знаю, що часописи ці підлеглі конфіскації, як їх знайдуть; а що добрі люде, дякуючи їм, що знайшли якомсь шлях до мене, засилають gratis* свої видання, то я в тому не винен, а читаю радо сам для себе, бо дуже люблю своє слово, свою рідну мову»⁶⁹. Митця завжди хвилювала якість матеріалів західноукраїнської періодики, яка знайомила читачів, у тому числі й Східної України, з новинами національного життя, відкривала для українців з Наддніпрянщини нові твори своїх письменників, які не могли бути надруковані в царській Росії.

Всіляко сприяв М. В. Лисенко й становленню наддніпрянських періодичних видань українського спрямування, яким доводилося діяти в умовах переслідувань і гонінь. Особливу увагу виявив він до журналу «Киевская старина». У листі від 2 січня 1890 р. композитор попросив Г. І. Маркевича підтримати цей часопис — «єдиний орган історичний український, хоч і в російській мові»⁷⁰. З таким же проханням звертався він 16 грудня 1887 р. і до Б. С. Познанського: «Треба, звичайно, ширити видання межі люде, треба теж і допомагати всіляко»⁷¹. У 1889 р. митець повідомив журналісту, педагогу і письменнику Г. О. Мачтету, що кияни-демократи із співчуттям сприйняли вихід газети «Волянь» у Житомирі і виявили бажання допомогти редакції статтями й замітками⁷².

Захищаючи честь і достоїнство своєї нації, її культури, М. В. Лисенко вів напружену боротьбу з шовіністами-реакціонерами та їх періодичними органами. Особливо гострими були його сутички з рупором великодержавницької шовіністичної політики царизму газетою «Киевлянин»⁷³.

Ще за життя М. В. Лисенка демократичні кола України добре розуміли величезне значення його творчої спадщини для розвитку української демократичної культури. Уже тоді вони усвідомлювали також велич митця як видатного громадського діяча, несхитного патріота, що віддав усі свої сили і зміння національному відродженню України, ставили його в «ряди героїв людського духу»⁷⁴. У 1903 р., коли широко відзначалося 35-річчя творчої діяльності композитора, газета «Буковина» писала, що М. В. Лисенко «збудив віру і надію, надав наснаги втомленим тілом і душею»⁷⁵. І це справді так. На його долю випала роль великого будителя духу українського народу на тернистому шляху до волі і правди.

⁶⁸ Там же.— С. 283—284.

* Даром, безплатно.

⁶⁹ Там же.— С. 283.

⁷⁰ Там же.— С. 185.

⁷¹ Там же.— С. 176.

⁷² Там же.— С. 308, 309.

⁷³ Там же.— С. 135, 189.

⁷⁴ Старицький М. До біографії М. В. Лисенка // М. В. Лисенко у спогадах сучасників.— С. 59—62.

⁷⁵ Лисенко О. М. В. Лисенко: (Спогади сина).— С. 127—139.